

АГРАРНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ: НАМІРИ ТА НАСЛІДКИ

Кризові явища, що характеризують сучасний стан аграрного сектору економіки України, зумовлюють актуальність дослідження аграрної реформи 1990-х – 2000-х років з позицій історизму. Саме аналіз стратегічних намірів та об'єктивних наслідків реформування дає можливість більш чітко визначити перспективи розвитку аграрної сфери в Україні.

Після здобуття незалежності у 1991 році в Україні почалось поступове запровадження ринкових відносин в економіці, стратегічною метою яких був злам радянської моделі з її суцільним одержавленням і створення ефективного власника, формування багатуокладної економіки, на що були спрямовані процеси роздержавлення та приватизації підприємств, землі і житлового фонду, передбачені відповідною Концепцією, яку Верховна Рада України схвалила у жовтні 1991 року [7].

З 1993 року почався процес приватизації громадянами України земельних ділянок, наданих їм для ведення особистого підсобного господарства, будівництва і обслуговування жилого будинку і господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва тощо. Станом на 1 жовтня 1995 року право на приватизацію отримали 13 мільйонів 694 тисячі осіб [10, арк.143].

На початковому етапі аграрної реформи (перша половина 90-х років) домінували заходи, спрямовані на зміну форм власності. Замість колгоспів і радгоспів створювались колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), земля яким передавалась у колективну власність. Паралельно йшов процес розпаювання цієї землі між членами КСП.

Набували розвитку й інші формування та їх об'єднання: агрофірми, приватні підприємства у формі товариств з обмеженою відповідальністю (ТОВ), сільськогосподарські виробничі кооперативи, акціонерні товариства, почався фермерський рух.

Проте, на нашу думку, передача земель у колективну власність КСП з наступним розпаюванням не сприяли одному з головних завдань – посиленню мотивації до праці. Члени КСП одночасно були власниками і найманими працівниками в них. Таким чином, конфлікт інтересів знижував мотивацію керівників і членів підприємства зосередитися на довгостроковій прибутковості та інвестиціях, а не на споживанні [8, с.218].

В цілому досвід першої половини 90-х років виявився не дуже вдалим. Спроби негайно реформувати сільське господарство шляхом архіреволюційної трансформації діючих господарських структур (колгоспів і радгоспів), не створивши елементарних економічних передумов для формування конкурентноздатних, більш продуктивних нових, не дали позитивних результатів. На третину зменшилось валове виробництво сільськогосподарської продукції, її товарність і доходність катастрофічно скоротилися, значна частина основних фондів громадського сектора

була зруйнована і розкрадена [4, с.241].

Однією з цілей розпаювання землі між селянами було сприяння розвитку фермерського руху. Саме на фермерські господарства покладалися основні надії щодо створення справжнього власника, здатного забезпечити прибуткове високоінтенсивне товаровиробництво. Проте держава не змогла надати фермерському руху належної підтримки, кількість фермерських господарств, досягнувши 43 тисяч у 2003 році, далі практично не зростала, а їх частка у сільськогосподарському виробництві залишалася незначною [9, с.88]. Станом на 2009 рік фермери обробляли більше 4,0 мільйонів гектарів сільгоспугідь. У середньому на одне господарство припадало 95 гектарів, більше 40% господарств обробляли площі понад 500 гектарів [6].

Примітно, що динаміка виробництва у фермерських господарствах була кращою, ніж у сільському господарстві в цілому. Проте, в країні не було свого часу створено і немає сьогодняшньої концепції розвитку фермерського укладу. Фермерство неспроможне самостійно протистояти великому корпоративному капіталу.

Ще складніше становище особистих селянських господарств. Обробляючи порівняно з підприємствами менше сільськогосподарських угідь, ці господарства без державної фінансової, правової та інших форм підтримки виробляють понад 50 відсотків (в окремі роки – дві третини) валової продукції сільського господарства.

За нашими підрахунками не менше четвертої частини з них уже реалізують продукції на суму понад 1000 доларів США (За статистикою США реалізація продукції в таких об'ємах є нижньою межею ідентифікації фермерських господарств). Тобто, по суті, це вже дрібні фермерські господарства і щоб сімейна форма господарювання на селі на підприємницьких засадах поширювалася, необхідно передусім підвищити привабливість вітчизняного фермерства, про що мова йшла вище.

Окрему увагу слід звернути на розвиток орендних відносин, які, на нашу думку, не набрали цивілізаційних рис, а консервація їх у нинішньому вигляді несе серйозні загрози продовольчій безпеці України. Після паювання земель у КСП, їх члени передавали свої паї у користування підприємств, в яких вони продовжували працювати. Із загального числа 6,48 мільйона селян, що отримали сертифікати на паї, лише близько 400 тисяч вилучили свої земельні паї в натурі (на місцевості) і отримали державні акти на право приватної власності на землю. З них до особистого підсобного господарства (без створення юридичної особи) приєднали належні їм земельні паї 300 тисяч громадян [2, с.8].

Після Указу Президента України від 3 грудня 1999 року процес реформування КСП активізував формування приватної власності на землю селянами.

Розмір паю по Україні складав в середньому 4,2 гектари. Але держава не забезпечила відповідні правові, організаційні, структурні, технологічні та інші інструменти з метою ефективного використання приватних земельних паїв для виробництва сільськогосподарської продукції, тому абсолютна більшість селян змушені були їх передавати в оренду підприємствам, які виникали замість КСП. Указом встановлювалось, що орендна плата не може бути меншою одного відсотка від нормативної грошової оцінки землі. І якщо для селян-пенсіонерів (таких було близько 3 мільйонів) це був хоч і незначний, але певний додаток до пенсії, то для працездатної категорії така орендна плата не могла забезпечити прожиткові потреби (хоча пізніше цей відсоток і був збільшений до трьох).

В наукових і офіційних статистичних українських джерелах вказуються різні розміри середньої орендної плати, але якщо навіть взяти найвищий показник – 260,2 гривни за 1 гектар, то це свідчить, що в Україні орендна плата за землю досить низька [5].

Недоліки у законодавчій базі України у сфері орендних відносин призвели до того, що у 2000-х роках відбулося вторгнення в аграрний сектор великих і надвеликих власників, в основному несільськогосподарського походження, і формування вертикально інтегрованих корпоративних структур, які прийнято називати агрохолдингами.

Склалася певна тенденція, коли на засадах оренди концентруються значні земельні ресурси, корпоративні структури із залученням іноземного капіталу нагромаджують технічні засоби, створюють складські та інші потужності. Ці процеси направлені на нарощування експортного потенціалу окремих видів продукції, насамперед, зернових, соняшнику (олії) та ріпаку. Суть в тому, що у процесі реструктуризації КСП в умовах руйнування майнових комплексів, відсутності джерел кредитування, незначної державної підтримки суб'єкти господарювання, що створювались, по суті «підштовхувались», безумовно не без участі аграрного політичного лобі, в залежність від торговельно-промислових і фінансових компаній, які надавали паливо, техніку й інші засоби виробництва на засадах товарного кредиту. Через неспроможність розплатитися частина господарств опинялася в залежності за борги, ставши дочірніми підприємствами або філіями. Іншу частину було скуплено позааграрними бізнес-структурами, які, маючи кошти і користуючись низькою оцінкою виробничих активів сільськогосподарських підприємств, диверсифікували в такий спосіб свій капітал.

В руках таких агрохолдингів опинилося від десятків до сотень тисяч гектарів землі, але скільки їх – статистика мовчить, оскільки це неконтрольовані процеси, а держава нездатна навести відповідний порядок. У середовищі дослідників вважається, що діяльність агрохолдингів охоплює понад третину, а в південних, ряді східних і центральних областей – понад 60 відсотків земель, які першопочатково оброблялися сільськогосподарськими підприємствами, створеними в процесі реструктуризації КСП.

Наприклад, корпорація Uklendfarming, зареєстрована на Кіпрі, у 2010 році контролювала 150 тисяч га землі для виробництва зернових і продукції тваринництва; утримувала 25 тисяч голів великої рогатої худоби (ВРХ), виробляючи молоко та м'ясо ВРХ (40%), а також м'ясо свиней (60%); мала у власності 18 м'ясокомбінатів, два заводи з переробки шкіри. 2011 року компанія займала 20% ринку яловичини, забезпечувала 75% українського експорту цієї продукції. Потужності для одночасного зберігання зерна становили 1 млн. тонн.

Навесні 2011 року компанія придбала контрольні пакети акцій двох агрокорпорацій – «Райз» і «Дакор Агро Холдинг». Корпорація «Райз» була створена у 1992 році, земельний банк – 180 тисяч га. Їй належали також кілька елеваторів і цукровий завод. Західноукраїнська компанія «Дакор Агро Холдинг» – один із найпотужніших в Україні виробників зернових і цукру. При загальному банку 106 тисяч га у 2010 році холдинг засіяв тільки 66 тисяч га. Після поглинання цих корпорацій земельний банк Uklendfarming збільшився майже втричі і становить 436 тисяч га.

«Кернел Холдинг» належить групі компаній «Кернел» і є одним з найбільших експортерів зерна та найбільшим виробником соняшникової олії (торгові марки «Щедрий дар», «Стожар», «Чумак домашня», «Чумак золота», «Любонька») в Україні. У 2010 році обробляла близько 100 тисяч га землі. Володіла трьома олійноекстракційними заводами потужністю 730 тисяч тонн на рік, заводом з виробництва рафінованої олії, терміналом з перевалки зернових і елеваторами сукупною потужністю 1,7 млн. тонн одночасного зберігання, шістьма цукровими заводами, 24 сільськогосподарськими підприємствами, чотири торговельними компаніями.

У 2011 році «Кернел Холдинг» викупив понад 70% акцій вертикально інтегрованого агрохолдингу «Цукровий союз «Укррос», другого за величиною виробника цукру в Україні, якому належали п'ять цукрових заводів загальною потужністю 25,6 тисяч тонн на добу, земельний банк майже 100 тисяч га. «Укррос» також володів трьома елеваторами загальною потужністю 152 тисячі тонн. Тобто «Кернел Холдинг» контролює близько 200 тисяч га землі [3].

Проникаючи у експортно вигідні галузі, в першу чергу виробництво зернових і соняшнику, великі компанії забезпечують собі конкурентні переваги шляхом глибокої спеціалізації, руйнуючи при цьому збалансованість місцевих аграрних комплексів, що породжує підвищення продовольчої залежності національного ринку від імпорту цілого ряду важливих для людей видів продовольства, зменшення зайнятості сільського населення, подальшої занедбаності соціальної сфери села, бо у більшості випадків поглинуті підприємства втрачають свою юрисдикцію, а материнські компанії, зареєстровані в містах, не платять податки до місцевих бюджетів, знекровлюючи можливості сільських територій.

А подовження Верховною Радою до 2016 року мораторію на ринок землі буде діяти, на нашу думку, в інтересах саме таких агрохолдингів, які, по суті, стали латифундіями південноамериканського типу, бо їм вигідно здійснювати орендну плату, переважно у натуральному вигляді, і отримувати від експорту надприбутки.

Крім того, в Україні за останні 10 років суттєво змінилась структура посівних площ основних сільськогосподарських культур на користь експортоорієнтованих.

Аграрна реформа через суто український варіант оренди землі дуже подібна до ваучеризації промисловості, результатом якої стало те, що промисловий сектор України контролює близько десятка олігархічних фінансово-промислових груп. І якщо не буде проявлена політична воля і державницький підхід, українське селянство знову буде обезземелене, а значна частина сіл просто зникнуть.

У підсумку слід відмітити, що питання реформ на селі завжди було актуальним на теренах України, але не завжди доводилось до логічного завершення. Сучасні аграрні перетворення беруть початок ще з часів перебудови, коли відроджувались оренда, фермерство, кооперація. Аграрна реформа, на думку провідних вчених-економістів, історично запізnilась, затягнулась і ускладнилась кризою та смутою [1, с.398].

Якщо держава не почне суттєво контролювати і відповідно регулювати діяльність агрохолдингів, то Україні загрожує не лише домінуюча латифундизація і обезземелення селян (потенційних фермерів), а й втрата національної ідентичності.

Список використаних джерел та літератури

1. Аграрна реформа в Україні / П.І.Гайдучкий, П.Т.Саблук, Ю.О.Лупенко та ін.; За ред. П.І.Гайдучького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
2. Аграрна реформа в Україні: здобутки і прорахунки (Аналітична доповідь УЦЕПД) // Національна безпека і оборона. – 2001. – №5. – С.2 – 55.
3. Бородіна О. Чи зможе Україна стати світовим аграрним лідером? // Дзеркало тижня. – 2011. – №33. – 16 вересня.
4. Лукінов І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя) / НАН України Інститут економіки. – К., 1997. – 455 с.
5. Мельник Л.В. Удосконалення організаційно-економічного механізму формування земельних орендних відносин в аграрній сфері. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.nubip.edu.ua/8556/1/MLV.pdf>
6. Панорама аграрного сектора України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minagro.gov.ua/files/00006351/Pan_10.pdf
7. Про Концепцію роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду Постанова Верховної Ради України № 1767-ХІІ від 31.10.1991. // Відомості Верховної Ради. – 1991. – №53. – Ст.795.
8. Пугачов М., Пугачова К. Еволюція структури сільськогосподарських підприємств в Україні // Політика і розвиток сільського господарства в Україні / За ред. Штефана фон Крамона-Таубаделя, Сергія Зорі, Людвіга Штріве. – К.: Альфа-Принт, 2001. – С.214 – 226.
9. Україна у цифрах у 2007 році. Статистичний збірник /Держкомстат України: За ред. О.Г.Осауленка; Відп. за вип. П.П.Забродський. – К.: Вид-во «Консультант», 2008. – 258 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.5233. – Оп.2. – Спр.387. – 265 арк.